

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М.А.Курінна*

БРАТИ ЛИФАРІ ТА АГЕНТУРНА РОЗРОБКА ДПУ УСРР «АРТИСТИ»

У статті висвітлено вірогідні причини тривалого ігнорування у СРСР творчої діяльності видатного французького балетмейстера українського походження Сергія Михайловича Лифаря. Реконструюється хід агентурної розробки ДПУ УСРР «Артисти», фігурантами якої були молодший брат С.Лифаря – військовий льотчик Леонід Лифар, а також їхні батьки, що мешкали у Києві.

Ім'я Сергія Михайловича Лифаря (1905–1986 рр.) – нашого співвітчизника, прем'єра і головного балетмейстера Паризької опери (Гранд-опера) – стало широко відомим в Україні з 1994 р., коли у Києві було започатковано конкурс-фестиваль «Серж Лифар де ля данс» та вийшла у світ його книга «Тяжкі роки». До того часу про творчу діяльність видатного артиста можна було дізнатися лише із зарубіжних монографій, на жаль, абсолютно недоступних радянському читачеві через білоемігрантське минуле більшості їх авторів (О.Плещеев, А.Шайкевич, Р.Гофман). У балетознавчій літературі СРСР ім'я С.Лифаря зрідка зустрічалося в ряді мистецтвознавчих статей; детальніша інформація про нього з'явилася з виходом у світ енциклопедії «Балет» у 1981 р.

Подібне ігнорування видається більш, ніж дивним, адже С.Лифар досить тривалий період (1929–1945, 1947–1958, 1962–1963, 1977 рр.) був прем'єром і головним балетмейстером славнозвісної Гранд-опера. Ще більший подив викликає несподівана відмова йому в радянській візі у 1958 р. – напередодні першої запланованої гастрольної поїздки трупи Паризької опери до СРСР.

Довгоочікувану можливість відвідати Радянський Союз С.Лифар отримав лише в 1961 р. – після того, як подарував своїм колишнім співвітчизникам ряд літературних та художніх раритетів із власної колекції (і ще стільки ж привозив у наступні поїздки). Серед них: унікальні автографи О.Пушкіна, П.Чайковського, Ф.Шаляпіна, І.Тургенева, рідкісні бібліографічні видання ХVІ–ХІХ ст., художні полотна В.Тропініна, М.Лермонтова і багато іншого.

На початку 1970-х рр. С.Лифар запропонував радянському уряду прийняти безцінну перлину його зібрання – десять листів О.Пушкіна до Н.Гончарової й один – до її матері за умови, що йому дадуть можливість здійснити на сцені Великого театру три постановки з участю провідних радянських балерин – М.Плисецької («Федра» Ж.Оріка), К.Максимової («Сюїта в білому» Е.Лало) та Н.Безсмертної («Ромео і Джульєтта» П.Чайковського). Ідеї цього творчого проекту сприяли дружні стосунки між головним балетмейстером Великого театру Ю.Григоровичем та легендою французької сцени. «Григоровича й Лифаря прийняв заступник міністра культури з міжнародних зв'язків В.Попов, – згадував український мистецтвознавець Ю.Станішевський. – Він був люб'язним і стриманим, обіцяв вивчити це питання й допомогти. А коли ввічливо попрощався з Лифарем та провів до дверей, попросив Григоровича затриматися і накинувся з грубою лайкою, цинічно сказавши, що перша сцена СРСР назавжди закрыта для емігранта»¹.

* Курінна Марина Андріївна – канд. іст. наук, викладач Київського національного університету культури і мистецтва.

Радянський мистецтвознавець І.Зільберштейн, котрий неодноразово вів переговори з С.Лифарем щодо передачі листів О.Пушкіна в СРСР, писав: «Абсурд – один із найбільших балетмейстерів світу пропонує поставити балет, у вдячність за це готовий передати державі автографи Пушкіна, а ми ніби не чуємо... Скільки ж втратила наша культура через чиновницьку байдужість, некомпетентність, перестрашування!»².

Ситуація, дійсно, видавалася безглуздою – на батьківщині О.Пушкіна не хочуть безкоштовно (!) прийняти люб'язно запропоновані листи великого поета. Ще дивніше те, що після смерті балетмейстера ці автографи, виставлені на аукціоні його спадкоємицею Л.Алефельд, представники міністерства культури СРСР купили за мільйон доларів! Для того, щоби відмовитися від історичної реліквії колосальної ціни необхідно було мати досить вагомий аргумент, ніж лише небажання партійного апарату сприяти популяризації імені С.Лифаря у Радянському Союзі.

В історії з відмовою у видачі візи наприкінці 1950-х рр., безумовно, не останню роль відіграв факт утечі майбутньої зірки балетної сцени з «більшовицького раю» на зорі становлення радянської держави, емігрантське минуле, наявність дружніх зв'язків із ворогами комуністичного режиму за кордоном, а також висунуте проти нього в 1946 р. звинувачення в колабораціонізмі³ й незрозуміла ситуація щодо телеграми, нібито направленої ним на ім'я одного з військово-політичних керівників окупованої Франції О.Абеца з поздоровленнями з нагоди взяття Києва в 1941 р.

Більш детальному вивченню причин неприязні радянської сторони до С.Лифаря сприяли документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Виявлена тут донедавна засекречена інформація дозволила пролити світло на таємничу історію, яка відіграла не останню роль у відносинах між французьким балетмейстером та представниками влади СРСР.

Вересень 1932 р. Із донесення начальника 1-го відділу ОВ (особливого відділу) ДПУ УСРР Волинського: «До Персії втік курсант Вольської льотної школи Лифар Леонід Михайлович. У м.Мешеді [Мешхеді] Леонід Лифар зв'язався з англійським військовим аташе Стівенсоном, котрому передав дані про склад вказаної вище льотної школи й опис конструкцій ряду бойових машин. У Парижі перебуває брат Лифаря – Сергій, який є артистом і здійснює турне по Європі. З Сергієм Лифар Леонід зв'язався телеграфом. Судячи з телеграфного листування, Леонід Лифар за допомогою свого брата має намір переїхати до Франції. Напередодні втечі за кордон Леонід Лифар перебував у м.Києві, де він має своїх родичів, котрих у перші два дні перебування в Києві з конспіративних міркувань не відвідував»⁴.

У ході детального розслідування з'ясувалося, що втікачем, дійсно, був військовий льотчик, уродженець Києва – Лифар Леонід Михайлович, 1906 р.н., який проживав у цьому місті за адресою вул. Ірининська, буд.3-а, кв.7; безпартійний, член профспілки, неодружений. Мобілізований 1928 р. на військову службу він потрапив до Чорноморського флоту. Після закінчення двомісячного екіпажного стажування виїхав у Севастополь до школи молодших авіафахівців (ШМАФ) при 63-й морській авіаескадрильї авіації флоту. У доповідній записці органам ДПУ колишній командир льотчика дав йому таку характеристику: «Лифар, наскільки я пам'ятаю, проживав у кубрику серед червоноармійців, був досить замкненим та відзначався як «інтелігенція». На всіх червоноармійців дивився зверхньо. Лифар дуже добре розвинений фізично й був одним із найкращих спортсменів – володів навіть навичками циркового акробата. По 63-й ае [авіаескадрильї] близьких зв'язків не мав. Товаришував у той час із льотчиками 1-ої морської льотної

школи, котра розташовувалася разом із 63-ю ае в бухті Голландія. Лифар, безумовно, знав чисельність гідроавіації Чорного моря»⁵.

Відомо, що останнім місцем служби його у Севастополі стала 9-та окрема важка (бомбардувальна) авіабригада, з якої льотчик наприкінці липня 1930 р. відбув до Ленінградської військово-повітряної теоретичної школи ВПС. Стажування у місті на Неві було нетривалим. Уже 4 грудня 1930 р. Л.Лифаря направили до нового місця служби – у 2-гу військову школу льотчиків у Борисоглебську, де він пробув менше року. 1931 р., потрапивши в аварію, він звільнився у запас. Згідно з архівними документами, після демобілізації з армії Л.Лифарю було видано військовий квиток РСЧА в Тамбові від 01.05.1932 р. Відомості про його навчання у Вольській льотній школі не підтвердилися.

Радянська зовнішня розвідка встановила, що до 1 вересня 1932 р., маючи на руках рекомендаційні листи від мешхедського резидента британської секретної служби майора Стівенсона, утікач відбув до Тегерана, де зв'язався з військовими аташе посольств Великобританії та Франції із метою виїзду до Європи. «За агентурними даними, – вказувалося в одній з доповідних записок, – Лифар заявив, що має намір надати французькому посольству точніші й вичерпніші матеріали щодо військової авіації СРСР, ніж передані англійській розвідці. З отриманих даних відомо, що англійське міністерство авіації зацікавилася Лифарем та запропонувало мешхедській [мешхедській] резидентурі через індійський штаб у Делі відправити його до Європи через Багдад»⁶.

За деякими даними, серед матеріалів, переданих утікачем британській розвідці, були план Смичковського аеродрому (20 км від м. Луга Ленінградської області) й детальні відомості про нього, дані щодо гідроавіації Чорного моря і виробничих потужностей підмосковного авіазаводу №23-біс у Філях⁷.

Чим могла зацікавити іноземні розвідки ця інформація? Смичковський аеродром та його околиці, де дислокувався навчальний табір льотної школи ВПС Ленінградського військового округу, був секретним об'єктом – крім випробувань нових моделей бойових літаків тут активно працювали з хімічною зброєю. На авіаційному заводі №23-біс із кінця 1920-х рр. будувалися радянські літаки-розвідники Р-3, Р-6, винищувач І-4, бомбардувальники ТБ-1, ТБ-3, ДБ-а, СБ, Пе-2 та інші літаки. Не менш цікавою для іноземних розвідок була й чорноморська бухта Голландія⁸. На початку 1930-х рр. тут дислокувалася 106-та авіабригада, до складу якої входили 123-тя та 124-та важкі бомбардувальні, а також 16-та розвідувальна ескадрильї гідролітаків. Крім того, там відбувалися регулярні випробування експериментальних розробок радянських авіаконструкторів з ОКБ А.Туполева.

«Маючи на увазі, що представлені ним англорозвідці матеріали висвітлюють такі галузі військової промисловості, у курсі яких Леонід Лифар за становищем, яке він займав, не міг бути, – акцентувалося в одному з донесень ДПУ, – вважаємо, що вони почерпнуті від компетентних осіб, з котрими Лифар мав безпосередній зв'язок. Із цього погляду розробка всіх зв'язків Леоніда Лифаря набуває виняткового значення»⁹. Перевірка особливим відділом указаної київської адреси підтвердила, що там проживають родичі втікача. Батько – Михайло Якович Лифар, 1875 р.н. – уродженець с. Велика Мотовилівка, працював техніком лісоводуправління, безпартійний, член профспілки; мати – Софія Василівна Лифар, 1878 р.н., домогосподарка. Для збору додаткових відомостей про родину було вжито заходів щодо її агентурного «обслуговування». Зокрема до справи підключили спецагента «Тарзана», який мешкав у сусідньому будинку по вул. Ірининській, 3, кв. 5.

Співробітники ДПУ не виключали варіант можливого використання втікача британською і французькою розвідками для роботи на території СРСР, припускаючи, що квартира його батька може стати конспіративною явкою. «Рідні Лифаря Л.М. живуть досить замкнено й ні з ким не спілкуються, що ускладнює їх агентурне обслуговування, – наголошувалося в донесенні начальника особливого відділу Борисова, – але все ж таки у будинку, де живуть Лифарі, ми маємо дуже цінного агента «Хвилю», перед котрим поставлене завдання щодо зближення з сім'єю Лифарів. Перлюстрація документів нами встановлена, причому реальних результатів не дає з причини того, що документи за адресою не надходять і не надсилаються»¹⁰. Утікач та всі його родичі стали фігурантами агентурної розробки радянської спецслужби – «Артисти».

З агентурної записки уповноваженого ДПУ Юнзера від 02.01.1933 р.: «Викликаний мною член партії Пироженко, що проживає в будинку по вул. Ірининській, 3-а, повідомив про Лифарів наступне: Лифар М.Я. є зятем колишнього домовласника цього будинку, якогось Марченка, останній у даний час жебрає. Зі слів старих мешканців будинку відомо, що в Лифарів є три сини й одна донька, з яких старший утік за кордон під час воєнного комунізму та на даний момент є відомим танцівником Паризької опери. Другий син нелегально виїхав за кордон два роки тому, де з чуток працює у цирку, де саме, – Пироженко не знає. Третій син – Леонід – служив у Червоній армії, у лютому місяці приїжджав до Києва, де, проживши близько трьох тижнів, виїхав нібито за документами у м.Харків. До служби в Червоній армії Леонід працював електромонтером, де саме – Пироженко не знає. Донька – Лифар Євгенія – близько року тому вийшла заміж за іноземця й виїхала до своїх братів за кордон. Як видно, у Лифарів були схильності до артистичного життя, оскільки перші два брати й сестра, перебуваючи у СРСР, підготувалися до цього. Характерно відзначити, що рідні Лифаря ні з ким не спілкуються, і Пироженко не помічав, щоб їх хто-небудь відвідував»¹¹.

У процесі розробки зв'язків утікача було встановлено, що він підтримував дружні стосунки з В.Трухлим, котрий, за агентурними даними, був випускником лісотехнічного університету в Парижі та працював у Зовнішторгу СРСР на турецько-перському кордоні, неодноразово виїжджав за рубіж. Співробітниками ДПУ було висунуте припущення, що йому відомо про втечу Л.Лифаря й під час своїх поїздок до Франції він відвідує у Парижі братів. Через нього також здійснюється листування між членами родини.

Як склалася подальша доля В.Трухлого – невідомо. Імовірно, його було заарештовано, оскільки листування між Лифарями відтоді відбувалося засобами звичайної пошти, відразу потрапивши під пильне око радянських органів. У ході перлюстрації документів було відзначено характерну особливість: у листах Михайло Якович ніколи не згадував імена дітей. Листи, що йшли з Парижа на його адресу, були документами родинного характеру, наприкінці котрих, як правило, стояли підписи: Сергій, Євгенія, Вася, Леонід. У матеріалах перлюстрації збереглося декілька копій листів С.Лифаря до батька та Михайла Яковича – до сина. В одному з агентурних документів є згадка про листівку з м.Сет (Франція) на ім'я М.Я.Лифаря від доньки Євгенії, де вона пише про повернення в Париж і про те, що завжди пам'ятає про батька¹².

Для додаткового вербування до київського відділу ДПУ УСРР було викликано й допитано родича М.Я.Лифаря по сестрі – К.Пономаренка. Із протоколу допиту свідка Пономаренка Кузьми Марковича, 1887 р.н.: «У Києві по вул. Ірининській, буд.3, кв.7, мешкає дядько моєї дружини (рідний брат матері моєї дружини) Лихвар Михайло Якович, 60 років, який працює техніком із лісової справи. Разом із ним мешкає його дружина – Софія Василів-

на Лихвар, 58 років. У них є син Леонід, 25 років, котрий у даний час перебуває в Червоній армії у Москві, улітку минулого року приїжджав до Києва у відпустку. В якій частині служить – невідомо, побувши, – виїхав назад до частини. До Червоної армії вчився в якомусь технічному вузі. Близько півмісяця тому батьки отримали від нього листа. За моїми припущеннями, повинен повернутися з Червоної армії у недалекому майбутньому. Другий син – Сергій, я бачив його кілька років тому, знаю, що він працює артистом нібито в Ташкенті, де, – мені невідомо. Донька Лихваря – Євгенія, 27 років – два роки тому вийшла заміж. За кого – невідомо та де мешкає у даний час – не знаю»¹³.

К.Пономаренко на вербування не погодився. До протоколу допиту додалася агентурна записка співробітника особливого відділу, в якій зазначалося, що він «був допитаний, причому на допиті не проявив своєї щиросердощі відвертості відносно Лифарів, котрі нас цікавлять. Як видно з його свідчень, він, безумовно, багато знає про родину Лифарів, будучи по дружині далеким їх родичем і живучи близько двох років на квартирі Лифаря. Ураховавши все це, я навів Пономаренка на думку про допомогу в роботі нам, назираючи на те, що він, як колишній поліцейський, повинен виправдати довіру. Але він почав нервувати й плакати, що він людина темна, безграмотна та може бути корисним лише своєю працею за своєю спеціальністю. Ураховуючи, що Пономаренко – дегенеративний тип, хвора й темна людина, я від його вербування утримався»¹⁴.

У процесі подальшого розслідування справи за М.Я.Лифарем було закріплене агентурне «обслуговування». За його родичами, котрі мешкали у с.Велика Мотовилівка, вів спостереження близько з ними знайомий агент «Гончаренко».

Останні сторінки агентурної розробки «Артисти» датуються 1935 р. Яким чином вона розвивалася далі, невідомо. Можливо, Леонід Лифар, а з ним і його брати – Сергій та Василь, а також сестра Євгенія, котрі мешкали за кордоном, стали фігурантами нової розробки, але тепер уже зовнішньої розвідки СРСР. У зв'язку з цим слід додати, що в подальші роки співробітники радянських спецслужб, у тому числі й КДБ, продовжували цікавитися цим джерелом. Матеріали справи неодноразово піднімалися з архіву – у 1949, 1952, 1954 і 1959 рр. З останнього запиту, зробленого у середині 1970-х рр., довідуємося, що копію агентурної розробки «Артисти» було передано до Центрального оперативного архіву КДБ СРСР (Москва).

Питання про те, наскільки була вірною надана за кордон Леонідом Лифарем інформація щодо радянських військових об'єктів, залишається нез'ясованим. Подальша ґрунтовна перевірка не підтвердила її повну достовірність. Наприклад, у доповідній записці співробітника держбезпеки читаємо: «За справою Лифаря Леоніда Михайловича у нас було листування в 1932 р. з ОВ ОДПУ, котрий нас повідомив про надання Лифарем даних з авіації Чорного моря англійцям у м.Мешеді [Мешхеді] (Персія). Дані ці, проте, за нашими висновками, у багатьох відношеннях були невірними»¹⁵.

Якою була у цій історії роль Сергія Лифаря? Перш за все він зберігав таємницю молодшого брата. Напевно, Сергій Михайлович не лише знав про заплановану втечу, а й сприяв переїзду Леоніда до Франції. Його вірогідна участь у цій справі пізніше могла доповнитися небезпідставними чутками. «У Сідней мене було запрошено на борт французького корабля «Дюмон Дюрвіль» (як вважали, там у мене були важливі контакти з секретними службами)», – писав С.Лифар в одній зі своїх автобіографій про поїздку до Австралії в 1939 р.¹⁶ Саме історія з утечею брата, очевидно, стала ймовірною причиною тривалої заборони на в'їзд балетмейстера до СРСР.

Доля Леоніда Лифаря у Франції склалася досить успішно. У 1950-х рр. він очолив у Парижі одну з російських друкарень та протягом чверті століття публікував книги видавництва «Умса-press», випускав журнал «Вестник РХД», брав участь у підготовці вперше виданого на Заході роману О.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» та інших творів. На початку 1960-х рр. Л.Лифар одружився з М.Поповою – донькою білогвардійського офіцера. Вона часто займалася організацією справ Сергія Лифаря, виконуючи обов'язки його секретаря. Помер Леонід Лифар 1982 р. в Парижі. Матеріали агентурної розробки ДПУ УСРР «Артисти» є яскравим документальним свідченням про життя братів Лифарів та загалом долю цієї родини.

¹ Станишевский Ю. Эстафета великих традиций: Серж Лифарь и Юрий Григорович // День. – 2007. – 31 марта.

² Зильберштейн И.С. Парижские находки. Эпоха Пушкина. – Москва, 1993. – С.146.

³ Наприкінці Другої світової війни Національний французький комітет із питань чистки звинуватив балетмейстера у колабораціонізмі, поставивши йому в провину тісну співпрацю з нацистами у період окупації Парижа. С.Лифарю вдалося захистити себе, і у липні 1946 р. звинувачення проти нього були зняті. Комітет документально засвідчив, що підозри щодо його співпраці з гітлерівцями не підтвердилися.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.65. – Од. зб.С-145. – Т.1. – Арк.1.

⁵ Там само. – Арк.95.

⁶ Там само. – Арк.23.

⁷ У документах ГДА СБУ вказано авіазавод №23-біс. Проте до 1941 р. це підприємство називалося «Державний авіаційний завод №22 імені 10 жовтня». Нині це Федеральне державне унітарне підприємство «Державний космічний науково-виробничий центр імені М.Хрунічева» (Москва, Російська Федерація).

⁸ Із 1996 р. поблизу бухти Голландія розташовано Севастопольський національний інститут ядерної енергії й промисловості (статус національного має з 2002 р.) – базове підприємство Міністерства палива та енергетики України, що готує фахівців для атомної галузі, систем енергопостачання, охорони довкілля й енергозберігаючих технологій.

⁹ ГДА СБУ. – Ф.65. – Од. зб.С-145. – Т.1. – Арк.16.

¹⁰ Там само. – Арк.43.

¹¹ Там само. – Арк.22.

¹² Там само. – Арк.94.

¹³ Там само. – Арк.33–34.

¹⁴ Там само. – Арк.38.

¹⁵ Там само. – Арк.99.

¹⁶ Лифарь С. Мемуары Икара. – Москва, 1995. – С.82.

In the article reliable reasons of the long ignoring are reflected by the soviet system of creative activity of the prominent French ballet-master of the Ukrainian origin – Serge Lifar. Direct connection is set between the last and by secret-service development of GPU USSR 30th («Artists»), main hero of which was become by the brother of Serge Lifar – military pilot Leonid Lifar.